

החברה החשאית "נצח ישראל" וח. נ. ביאליק

מ. מ. זלאטקין

חברה נתבטלה. חיסול החברה היה הכרחי. הבולשת ידעה עתה מי הם חברי החברה ובודאי לא הסיחה דעתה מהם. גם הנהלת הישיבה, אשר פתחה לבל יבולע גם לה וגם לישיבה, גם היא עיניה היו פקוחות על חברי החברה, ואילו היה מקום לחשד שהם ממשיכים פעולתם, אין כל ספק שלא היתה סובלתם בישיבה. חברי החברה שנשארו בוולוז'ין (אחדים מהם עזבו את הישיבה כשארע מאורע זה) ידעו ששומרים צעדיהם, ומטעם זה היו נוהרים לבלי היועד יחד במספר מרובה וגם שלא לבוא בדברים בענין חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל עם אלה שלא היו ידועים להם שהגם חובבי ציון כמותם.

עברו חדשים אחדים וסערת הרוחות כבר שככה, ובישיבה חדלו מדבר במאורע. חברי החברה, שהיו חובבי-ציון מסורים בלב ונפש, הרגישו יותר ויותר בחסרונה. בעיניהם היתה חורבן החברה לא רק אסון לתנועת חבת ציון בוולוז'ין אלא לתנועה זו בכללה.

כידוע, החלה תנועת חובבי ציון אחרי הפרעות ברוסיה בשנות תרמ"א—תרמ"ב. התנאים הבלתי נאותים ביימים ההם ברוסיה, הכריחו את חלוצי התנועה ועסקיניה למעט ככל האפשר בדיבור על המטרה הסופית של התנועה, יסוד מדינה עברית בארץ ישראל, ביחוד שלא ראו שום סיכוי להגשמתה אלא אחרי דורות רבים. לא דובר אלא על הגירה לארץ ישראל ויסוד מושבות לעבודת האדמה. קשה היה מצב התנועה בראשיתה. ההתנגדות לה היתה כמעט כללית והמלחמה היתה לה מפנים ומאחור. היראים והשלמים חשדו את החובבים המשכילים שרוצים הם להעמיד את כל קיומנו על הלאומיות בלבד, ושלפי תורתם יוכל עם ישראל להתקיים אפילו בלי אמונת ישראל. אותם המשכילים, שכבר צר היה להם המקום בחיים היהודיים, יחסם היה שלילי עוד יותר. הם ראו בהכרזת הלאומיות של עם ישראל נסיגה לאחור, המהפכת את שיטתם, שאין פתרון לשאלת היהודים אלא השגת שוויון זכויות עם שאר תושבי הארץ. רק בשכבה הקטנה של המשכילים העברים שלא נסו מן המערכה מצאה התנועה מראשיתה כר לעבודה פוריה. אמנם גם בקהל המשכילים העברים שהיו מושרשים עמוק בקרקע האומה הישראלית היו שעמדו מנגד לתנועה זו וגם הביעו לה אותות איר-ציון. בהם היו גם סופרים מפורסמים, כנחום סוקולוב, דוד פרישמאן ויהודה ליב גורדון. הם לא האמינו באפשרות הגשמת שאיפת

באחד הימים בתחלת ימי הקיץ שנת תר"ן, אחרי הפסקת הלימוד בישיבה, בין תפלת מנחה לתפלת מעריב, ואני יושב על מקומי ומעיין בספר, נגש אלי חברי היאָדוואבני (בישיבה היו התלמידים נקראים על שם העיר שמשם באו) וסיפר לי בהתפעלות מרובה, שבא לישיבתנו ישיבת ולוז'ין, בחור מוזהלין והוא „משורר גדול“. זה הביא אתו פואימה בשם „מלכת שבא“, שיר שאין כמוהו ליופי בספרותנו החדשה. שמעתי את דברי חברי היאָדוואבני בשויון-נפש ולא היה לי שום רצון להכיר את המשורר הוזהליני ואף לא לקרוא הפואימה הנפלאה הזו. רק אחר זמן נודע לי, כי המשורר אשר חברי הרבה לספר בשבחו היה ה„זיטומירי“, חיים נחמן ביאליק. חברי היאָדוואבני, שמפיו נודע לי בראשונה דבר בוא ביאליק לוולוז'ין, היה פנתס הכהן טורבאָרג, שהיה אחרי כן סופר ידוע וכתב מאמרים שונים בעתונים, וביחוד בעתונים העברים באמריקה.

בשובי מביתי לוולוז'ין אחר חג הפסח שנת תר"ן נודע לי, שבהיותי רחוק מוולוז'ין אירע שם מאורע שלא שרנו לא היו לו תוצאות קשות. באחד הימים באה הבולשת מעיר המחוז לוולוז'ין ועשתה חיפוש בחדר אחד הבחורים החשובים בישיבה. את הקטוגרף ואת הכתבים שמצאו אצלו לקחו אתם וגם אותו הוליכו אתם ושמו אותו במשמר. הנהלת הישיבה אחזה תיכף ומיד באמצעים הנחוצים לדעת שורש דבר וגם השתדלה להוציא את הבחור לחפשי. לאחר ימים אחדים שוחרר הבחור ושב לוולוז'ין. שום תוצאות רעות לא היו למאורע זה, אך בגללו נודע הדבר, שבקרב תלמידי הישיבה היתה קיימת שנים אחדות חברה חשאית של חבת ציון בשם נס ציון והיו לה חברים מרובים לא רק בוולוז'ין בלבד, אלא גם בערים אחרות. כל חבר וחבר שלה התחייב לפי תקנות החברה לשמור לה אמונים גם בעזבו את הישיבה ולבוא בכתובים לעתים מסוימות עם מרכז החברה בוולוז'ין. באופן כזה לא היתה פעולת החברה מצומצמת בוולוז'ין בלבד אלא מצודתה היתה פרושה על הרבה ערים ועיירות בליטא ובפולין. חברי החברה נתחייבו בשבועה לשמור בסוד דבר קיומה, ורק כשהתיר להם ראש הישיבה את השבועה נודע בפרטות דבר קיום החברה, מי היו חבריה ומה היה חוג פעולתה. ראש הישיבה לא גירש את חברי החברה מהישיבה וגם לא הטיל עליהם שום עונש, אבל הוטל עליהם להפסיק פעולתם וה-

עליהם להקים חברה חשאית חדשה בישיבה (בין הבחורים הצעירים ששמו עיניהם עליהם היה גם כתוב הטורים האלה). רכישת הבריס-מיסדים נעשתה בזהירות גדולה. לכל אחד ואחד מאלה שהתקרב אליהם נרמז בסוד, שהחברה „נס ציון“ עומדת לחדש פעור לתה ושבקרוב תחיל ברכישת חברים חדשים, ושהוא מן המועמדים לחברה אם יתרצה לזה. כמעט כל חברי חורים שנועדו להיות מיסדי החברה החדשה היו צעירים לימים, ובעיניהם נחשבו חברי „נס ציון“ הגדולים מהם בשנים וגם בידיעת התורה, לגבורי האומה על מסירותם לרעיונם. „נצניקים“ — הכינוי שבו היו מכנים בישיבה את חברי „נס ציון“ — כינוי של כבוד היה. כמובן, כל אחד מן הצעירים האלה חשב לו לאושר גדול להיות חבר לחברה זו וזכה בכליון עינים ליום שגם הוא יהיה „נצניק“.

כשנמצאו שמונה בחורים ראויים לתפקיד זה, נאמר להם, שאי אפשר לחדש את קיום החברה „נס ציון“ ומוטל עליהם איפוא ליסד חברה חדשה. חברי „נס ציון“ לשעבר יהיו להם, כמובן, לעזר בכל התרואות הנחוצות: נוסח השבועה שעליהם להשבע; תקנות החברה; איך להתנהג כדי שישאר דבר קיום החברה בסוד; באילו טכסיסים יש להכניס חברים לחברה חשאית, ועוד הוראות מועילות. כפי שהורה הנסיון אחרי כן, היו ההוראות האלה לעזר רב למיסדים, וכן להתפתחות החברה. שהגיעה בזמן קצר להישיגים חשובים ובלתי צפויים.

ב.

בבוקר לא עבות אחד יצאו שמונה מתלמידי הישיבה, צעירים-לימים, חוץ לעיר, ועלו לגבעה תלולה שבראשו בקעה עגולה רחבת-ידיים ועמוקה יר-תר מגובה איש, באופן שהנכנס בה אינו נראה לאיש מבחוץ. שם יסדו את החברה החדשה שקראו לה בשם נצח ישראל ושם נשבעו אמונים לרעיון חבת ציון וכן נשבעו על שמירת קיום החברה בסוד.

קטנה ומצעררה היתה החברה בראשיתה, אבל ההצלחה האירה לה פנים מיומה הראשון. כעבור זמן מועט לקימה הצליחה לרכוש לה כמה וכמה חברים חדשים, ובהם שניים שהעלו את ערכה גם שיוז לה אופי חדש. אלה היו זלמן יפה, אחיו של ליב יפה, ויהודה ליב דון-יחיא, בן אחד הרבנים בעיר קטנה שבליתא. זלמן יפה היה ממשפחה אצילית בישראל, נכד הגאון ר' מרדכי גימפל מרוז'נוי ונצר מגזע הגאון ר' מרדכי יפה, בעל „הלבושים“. אביו היה בעל-בית חשוב בעיר גרודנא ואמו אשה משכלת וגם חפשיית בדעות. אחיו היו כבר כולם משכילים: הבכור — רופא, וליב ובצאלא — עשירים בכשרונות ובדידי-

חובבי-ציון כי לא ראו בסיס מעשי לכך והחובבים היו בעיניהם חולמי חלומות בהקיץ. וגורדון שנלחם כל ימי חייו מלחמת ההשכלה נגד „האדוקים החשוכים“ ו„מורדי אור“, גם לא יכול לסבול את הרעיון של קיום מדינה עברית, שתושביה יהיו מתנהגים, כפי שדימה, על פי סעיפי ה„שולחן ערוך“.

למרות כל המכשולים שפגשו החובבים על דרכם לא נסו מן המערכה. את המפתח ללב ההמון, שברובו עוד היה נאמן למסורת אבות, דימו למצוא בידי הרבנים מדריכי העם. שני העתונים העבריים „המליץ“ ו„המגיד“, שנמצאו ברשותם של חובבי ציון, הרבו להטיף לרבנים על נחיצות תנועה זו לקיום עם ישראל וגם לקיום היהדות. לאט לאט נכנסה לאזני רבנים אחדים שנתנו ידם לתנועה זו וגם השתדלו לפעול על הרבנים, שעמדו עדיין מנגד. והנה ישיבת וולוז'ין נמצאה באותו זמן בשיא גבהה. מארבע עד חמש מאות תלמידים למדו בה, וכמעט כל הבחורים שהיו באים לוולוז'ין ללמוד בישיבה כבר היתה להם קודם ידיעה הגונה בתלמוד והיו באים רק כדי להשתלם בישיבה זו. כי זו היתה הישיבה הגדולה והחשובה ביותר בארץ רוסיה וכל בחור ששאף להגיע למעלת הרבנות היה בא לוולוז'ין. מטבע הדבר היה, שבין תלמידי הישיבה, שהיו המובהרים והמעולים בנוער התורני, נמצאו גם שנסחפו בורם תנועת חבת ציון. בדעתם את אדישות התורנים והרבנים לתנועה זו, הכירו בחשיבות המיוחדת שיש לתעמולה לחיבת ציון בישיבה. הלא נקל לפעול על תלמידי הישיבה אשר ברובם יהיו אחרי כן רבנים בקהילותיהם, שצעירים הם ולבם פתוח לכל רעיון נעלה, מאשר לפעול על הרבנים היושבים על מדין וכבר יש להם דעה שקשה לעקרה. לשם כך נוסדה אותה חברה חשאית „נס ציון“, שהיתה קיימת שנים אחדות ושבתלה, כשנגלה בדרך מקרה דבר קיומה, כמסופר קודם. החברה הצליחה לרכוש חברים מרובים מבין התלמידיים החשובים והמעולים שבישיבה. אין ספק כי בין הרבנים והעוסקים התורנים שנתנו אחרי כן את ידם לתנועה הציונית רבים הם שהיו קודם חברי החברה (קיום החברה היה ידוע לבני משה מיסודו של אחד העם, ויש יסוד להשערה שהיתה לה עמה איוז נקודת מגע).

כשנתנו חברי „נס ציון“ דעתם על הצורך לחדש את החברה למען רעיון חבת ציון, בדקו ולא מצאו דרך אחת אלא שתיוסד חברה חדשה בשם חדש, ומבלי שאף אחד מחברי החברה „נס ציון“ יהיה חבר לה. שלושה בחורים מחברי החברה שנפטרה קבלו עליהם הגשמת תפקיד זה. הם ביקשו קירבת בחורים אחדים מתלמידי הישיבה שידעו לחובבי ציון, והטילו

„בני ציון“ במוסקבה בדבר חומר לתעמולה והזמינה אצלה חמשה טפסים של הרומן הרוסי „פרובוודיגניא“ („היקיצה“), שהיה, כמדומה, הרומן הציוני הראשון בשפת הרוסית, ועשה בשעתו רושם גדול על הקוראים הצעירים. אחרי כן נשכח הספר ומחברו ניאמירובסקי, ואין מזכיר אותם עוד.

ג.

שלושה בחורים נודמנו לפונדק אחד ודרו ביחד בחדר אחד: האודסאי, הדוקארי והזיטומירי. האודסאי היה אַבלסון, בן הרב של אודסה; הדוקארי היה בן הרב בעיר קטנה בליטא והזיטומירי היה היים נחמן ביאליק. ואת שלושתם הצליחו אחדים מחברי החברה להכניס בבית החברה בפעם אחת. זה היה מאורע חשוב בחיי החברה — שלשה חברים חדשים ביום אחד! אבל לא המספר בלבד היה חשוב, אלא האיכות. ביאליק היה שקול בעינינו כנגד הרבה חברים. אני וכל החברים הרגשנו כי ברכישת ביאליק העלינו לזיתן בחכה.

החברים החדשים הללו נכנסו לחברה בשעה שהויכוחים על „המטרה השנייה“ עדיין לא נגמרו. ביאליק היה פוסח על שתי הסעיפים. הוא כבר היה באותו זמן חפשי בדעות ודברי אמונה ודת לא ענינו אותו ביותר. להפשי בדעות נעשה, כפי שהגיד לי אחרי כן, על ידי קריאת הספר „ידיעת הטבע“ לברנשטיין, בתרגום העברי של רודרמאן ופרישמאן. הספר הזה הביא את המסקנות האחרונות במדעי הטבע: פסיקה, כימיה, גיאולוגיה, תכונה וכיו"ב, בסגנון קל ומובן אף לאלה שאין להם הכנה מקודמת וידיעה כלשהי במדעים האלה. הספר הזה, כשיצא לאור בעברית, עשה רושם חזק על הקוראים, וביחוד על הצעירים חובשי בית המדרש ותלמידי הישיבות שלא ידעו עד עתה דבר מן ההישגים בכל תחומי המדע. הוא פקח עיניהם לראות עולם חדש. נוכחו לדעת, שעד עתה חיו בעולם הדמיון, והיה להם מושג של תינוקות על חזיונות הטבע. אפשר לומר בלי גזומה, שספר זה גרם לרופף רגש האמונה והדתיות בנוער התורני בליטא ופולין יותר מכל ספרי ההשכלה של מאפו, סמולנסקין, לילינבלום וברודס ביחד, ספרים שהאדוקים היו רואים למסוכנים ביותר לבני הנעורים. ואם כי ביאליק כבר היה חפשי בדעות בוולוז'ין, בכל זאת, כפי שהגיד לי, נזהר היה בקיום המצוות ולא החסיר אף תפלת מנחה אחת!

לבסוף גברה יד המצדדים בזכות „המטרה השנייה“ והיא נתקבלה כמעט בהסכם כללי. כי גם אלה שהתנגדו לה בראשונה נוכחו לדעת, שהיא תאפשר להכיר ניס לחברה רבנים מרובים, ביחוד מבין הבחורים המ-

עות ועסקנים ציונים מפורסמים. את זלמן מסר אביו לאביו וקנו הגאון ר' מרדכי גימפל וזה חיינו ברוח היהדות האדוקה וגם אצל עליו מרוחו להיות חובב ציון נלהב כמוהו. הגאון ר' מרדכי גימפל לא היה קנאי ולא התייחס בשנאה למי שעסק בספרות, או בלמוד חכמות ומדעים, ונכדו זלמן למד בביתו, מלבד תנ"ך, גם דקדוק, קרא הרבה ספרי השכלה וכתב עברית בסגנון יפה ומדויק. היה זלמן יפה אחד הבחורים המעולים בשיבה, בקי בתלמוד וגם בעל מידות תרומיות והנהגה מופתית. תכונות נפשו המעולות השתקפו בפניו היפות שהפיקו מרץ ורצון חזק. חברו — יתרה ליב דוֹן־יחיא היה בעל פנים חירות, גוף רוֹה וצנום וכל מראהו מראה איש־חולי. שתי עיניו הגדולות והשחורות, שבהן השתקפו רוח ורצון חזק כאחד, העידו עליו שמתחת מסוה הפנים החירות מסתתרת נשמה עדינה. הוא היה אידיאליסטן גמור, חי בעולם האצילות, ובישיבה נחשב בין הבחורים המעולים, מתמיד בלמודו, אדוק באמונה ומקיים כל המצוות לכל פרטיהן. היו לו רק שני אידיאליים בחיים: חבת ציון והרמת קרן היהדות.

מראשית כניסתם לתורה השתדלו שני החברים החדשים האלה — זלמן יפה ויהודה ליב דוֹן־יחיא — להרחיב את תכנית החברה ולהוסיף על רעיון חבת ציון, את הפעולה לחיזוק היהדות ולהרמת קרנה. לדעתם היתה המטרה היחידה, חבת ציון, בלתי מספקת לפתור את שאלת קיומנו בעולם. תחלה נתקבלה מגרמה זו בהתנגדות עצומה מצד החברים המיסדיים, אחדים מהם היו חפשים בדעות, שהתייחסו בשוין־נפש לענינים של דת ואמונה. אבל גם בין אלה שהיו נזהרים בקיום כל המצוות נמצאו אחדים שלא רצו בהרחבת חוג פעולת החברה, שמה תדחק המטרה החדשה את רגלי הראשונה ותשנה תכונת החברה של חובבי ציון לחברה של מחזיקי הדת. הויכוחים בשאלה זו נמשכו ימים רבים, אך באותה שעה נמשכה פעולת החברה ולא הצטמצמה בוויכוחים בלבד. לשם תעמולה בישיבה התחילו החברים בהפצת ספרים המדברים בשבח רעיון ישוב ארץ ישראל. ראשון לספרים הללו היה הספר „דורש לציון“ לר' חיים יעקב קרעמער, שבזמנו עשה על הקוראים הדתיים רושם חזק. באותו זמן הביא ר' יעקב פלעקסער, מי שהיה קודם תלמיד וישיבה, את הספר „למען ציון“ שהיבר ושיצא מבית הדפוס. את דבריו לטובת רעיון ישוב ארץ ישראל תמך בעל הספר הזה בדברי חז"ל המדברים בגודל מצות ישוב ארץ ישראל, גם הביא בספר גילוי דעת הרבנים שנתנו ידם לתנועת חבת ציון. החברה קנתה אצלו כעשרים טפסים כדי להפיצם בין תלמידי הישיבה. מלבד זה באה החברה בכתובים גם עם האגודה

מבלעדי ביאליק — אף לא אחד. ביאליק נתן ידו לתנועת המרידה, אך לא היה מן „הנלהבים” ומראשוני הלוחמים הוא השתתף בה רק בעטו. הוא היה נתבע ונתון. ביקשו ממנו המורדים להיות „המליץ” ביניהם, לכתוב מכתבים בסגנון יפה, כיד המליצה הטובה עליו, לגאוגי הדור ולגדולי הרבנים, לבקש מהם שיתערבו בדבר, שלא תימסר אישיבה למי שאינו ראוי לכך. ישב ביאליק וכתב. ואפשר שהוא היה המחבר של מגלות עפות אחדות נגד הרב ר' חיים ברלין. השגוש נגד התמנות ר' חיים ברלין התנהל בדרכים שונות, וכיחוד על ידי כתבי פלסטר ומגלות עפות, שהיו מודבקים בכל בוקר על פתחי הישיבה, רובם היו כתובים בסגנון של סליחות, קינות ופיוטים, מהם שנכתבו בכשרון רב, ויש ידים לשער שאחדים מהטובים שבהם נכתבו בידי ביאליק. אמן נפלא היה ביאליק לחקות את הסגנונים העתיקים. הוא סיפר לי, כי בכתבו מכתבים לוקנו, שהוא חובב דברי-אגדה וכל ימיו היה לומד מדרש, תיבל דבריו, כדי לגרום קורת-רוח לוקן, במאמרי מדרש שהיה בודה מלבו, וקנו לא הרגיש בדבר, שהמאמרים האלה בדויים הם ורבי „נחמן” נכדו הוא בעל המדרשים האלה.

בשעת שנכנס ביאליק לחברת „נצח ישראל” לא היה עוד מתמיד בלימוד התלמוד בישיבה, ולא היה נשאר בה בכל יום אלא כמידת הזמן הנחוץ לכל תקופה התמיכה שהיה מקבל מקופת הישיבה. יתר הזמן היה מבלה בחברת החברים המרובים שהיו לו בין תלמידי הישיבה. תיכף לבואו לזולזין נתפרסם כמליץ נפלא בשפת עבר ומשורר גדול, ומטעם זה מרובים היו המבקשים קירבתו. היתה לו הכרה ברורה בכשרונו הגדול, ולא אחת ולא שתיים אמר לי בדרך הלצה: תראה, כשיודפס אחד השירים שלי יכתבו המבקרים עלי „כוכב חדש עלה על אופק ספרותנו”, ובכל זאת לא נטל גדולה לעצמו ולא התפאר בכשרונו. הוא לא היה צריעין בפרי עטו והיה מעניק בפז-רנות לכל דורש. בחברת „נצח ישראל” ובאגודת „המורדים” היה כותב כל מכתב וכל תעודה שהיתה להם חשיבות. ולחבריו המשכילים נתן להעתיק את שיריו, כפי רצונם. הרבה מזמנו הקדיש לקריאת ספרים שהיה מוצא אצל חבריו המשכילים ובלמידה השפה הרוסית, שהתחיל להתעניין או בלימודה.

זו היתה לו תקופה של אכזבה בזולזין. לימוד התלמוד לא משך עוד את לבו, והשתלמות במדעי חול שקיחה למצוא בזולזין לא מצא. הוא לא נשאר בישיבה אלא מפני ההכרח. חברו אבאָלסון, שהיה דר עמו בחדר אחד, היה בן אודיסה, וביאליק קיחה שעל ידי המלצתו לאביו ולמכיריו של אבאָלסון ימצא לו שם

עולים המתעתדים להיות רבנים בישראל. ואולם גם לאחר קבלת החלטת זו, עדיין היה צורך להגדיר באופן ברור, מה היא שיטת החברה בנוגע לקיום היהדות וחיוקה, וגם למצוא למטרה זו את הנוסחה הנכונה והמדויקה, כדי שתהיה לסימנת החברה. דבר זה לא היה קל והיחזקים נמשכו ימים רבים. שאלת קיום היהדות העסיקה או במידה מרובה את העתונות והציבור וסיסמות רבות היו מהלכות בארץ: יהדות ואנר שיות, תורה שבלב, מוסר היהדות, תורת הנביאים, אמונה צרופה וכדומה, ושיטות שונות לפתרון שאלה זו. החל בבעלי המוסר של ישיבת סלובודקה, מיסודו של ר' ישראל סאלאנטר, עד „תורה שבלב” לאחד העם. ולכל הדעות האלה היו מצדדים בין החברים. לאחר שנתבררו ונתלבנו הדברים מלאו החברים את ידי ביאליק — כי הוא היה המסוגל ביותר לכך — לכתוב בצורת מאמר ראוי להיות נדפס ב„המליץ”, שהיה כלי-מבטאה של תנועת חבת ציון ברוסיה, את שאיפות החברה „נצח ישראל” ומגמתה בפעולה למען ישוב ארץ ישראל ולמען חיזוק היהדות על ידי אמונה צרופה. ביאליק קיבל עליו תפקיד זה, וכשגמר כתיבת המאמר הביא אותו לאסיפת החברים שקראו אותו בעיון רב, שקלו כל מלה ומלה, ותיקנו את הטעון תיקון לפי דעתם. רוב התיקונים נעשו על ידי החבר דון-יחיא שהקפיד על כל תג. ביאליק לא התנגד לכל התיקונים האלה, שהרי כתב את המאמר על דעת החברה ולא על דעת עצמו. המאמר נשלח למערכת „המליץ”. לא עברו ימים מועטים וחברי החברה ראו לשמתם מאמר זה ב„המליץ”. שם המאמר היה „רעיון הישוב”, וביאליק חתם את שמו בראשי תיבות ת. נ. ב. הגליון שבנו נדפס המאמר הוא מיום א' לחודש ניסן שנת תרנ"א.

ביאליק היה, כמוכן, חובב-ציון אמתי, וגם המטרה השנייה של החברה היתה, בבחינה מסוימת, לפי רר חו. אבל הוא לא היה מן „הנלהבים”, וחבת ציון לא תפסה את כל ישותו, כרוב חברי החברה, אשר רעיון חבת ציון היה הגיונם כל היום ולא התענינו כמעט כנעשה בישיבה באותו זמן. בקרב תלמידי הישיבה קמה באותם הימים תנועת מרידה נגד הנהלת הישיבה. ראש הישיבה, ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, כבר בא בימים ורצה להושיב על כסאו את בנו הבכור, ר' חיים ברלין, שהיה קודם רב בעדת ישראל במוסקבה. ר' חיים ברלין היה למדן גדול, אבל בעיני תלמידי הישיבה לא היה ראוי להיות ראש ישיבה גדולה ומפורסמת כשיבת זולזין, שבראשה עמדו תמיד גדולי הדור. בתנועת מרידה זו לקחו חלק רוב תלמידי הישיבה, אבל מחברי חברת נצח ישראל —

ועמוקים, והם התענגו על דבריו, גם כשלא הסכימו להם. אבל רק לעתים רחוקות היה ביאליק בא לידי התרגשות כזו. כל נאום נלהב של ביאליק היה מאורע חשוב בחיי החברה.

לאחר שנגמרו הויכוחים בדבר המטרה השנייה, ולאחר שנדפס המאמר של ביאליק ב„המליץ“, הוסיפה החברה לפעול בהצלחה. נוספו לה חברים חדשים, ביניהם אהרן שמואל תמרת, מי שנודע אחר־כך בכיר נוי שלו „אתה הרבנים המרגישים“ וכן ר' יצחק ניסנר בוים, המטיף הציוני הידוע, שדר או במינסק ולמד קודם בישיבת וולוז'ין. באותו זמן היה עוד אברך צעיר לימים, וביאליק, כמדומני, הוא אשר הכניס אותו לחברה. בלכתו מוולוז'ין לעיר אודיסה, עבר דרך מינסק והתעכב שם, כדי לראות את מר ניסנבוים ולדבר על לבו שיתן ידו לחברה. כדבר יוצא מן הכלל, פטרו את ניסנבוים מהשבועה שהיו החברים נשבעים בשעת כניסתם לחברה.

בזמן קיומה הקצר — לערך שנה ומחצה — התבססה והתקדמה החברה באופן שלא קיוו לו מראש מיסדיה הראשונים. אך בחורף שנת תרנ"ב נסגרה ישיבת וולוז'ין בפקודת הממשלה, תלמידיה נתפזרו לכל רוח והחברה פסק קיומה. אילו היתה קיימת עוד שנים אחדות, אין ספק, שרעיון חבת ציון היה נעשה קנין כללי לכל תלמידי הישיבה וישיבת וולוז'ין היתה נעשית למשתלה של רבנים, דיינים, וסתם יהודים תורנים מסורים לרעיון חבת ציון.

את רצונו לעזוב את וולוז'ין וללכת לאודיסה הוציא ביאליק אל הפועל בסוף קיץ שנת תרנ"א. כסף להוצאות הדרך היה לו רק עד יאקאטארינוסלב. נתתי לו מכתב המלצה לקרובי בעיר זו. הם קבלו אותו בסבר פנים יפות, אכסנו אותו אצלם ימים אחדים ונתנו לו רובלים אחדים להוצאות הדרך, ובכסף זה הגיע למחוז חפצו. זמן מועט אחרי כן עזבתי גם אני את הישיבה ובעוד ירחים אחדים נסגרה הישיבה והקשר בין חברי החברה נפסק. ביני ובין ביאליק עוד היתה אחרי כן חליפת מכתבים לפרקים. ממכתביו אלי מאותו זמן נשאר לפליטה רק מכתב אחד (נדפס באגרות ביאליק, חלק א'). עם ביאליק נפגשתי עוד הפעם אחרי זמן באודסה, אבל לפגישה זו אין מקום בזכרונות האלה.

אחיוה בחיים, ואולי גם אפשרות להשתלם בלימודים. לאבאָלסון כבר היתה ידיעה כלשהי ברוסית וגם היו לביאליק עוד חברים שידעו שפה זו. הוא התחיל מיד בקריאת ספרים בשפה זו, אם כי לא היתה לו שום ידיעה בדקדוק השפה וגם אוצר המלים שידע היה קטן מאד. נתתי לו לקריאה את הרומן הלאומי של נמירובסקי וגם היה מי שנתן לו לקריאה את שירי פרוג ברוסית. לא כל מה שקרא הבין, ולפעמים היה מבין ההיפך מהמובן האמתי. אבל הוא סמך על בינתו, להיות מבין דבר מתוך דבר, והמשיך בקריאה. שאלתי אותו פעם, מדוע התחיל בשפה הרוסית ולא בשפה זגורמנית, שהיתה בעיני המשכילים העברים בליטא ופולין השער שבו נכנסים להשכלה כללית. ביאליק ענה לי: בנגוע לגרמנית בטוח אני שאדענה, מכל מקום, אבל השפה הרוסית צריכה לימוד, ביאליק לא ידע שום שפה אחרת מבלעדי העברית עד שנתבגרו. ואולי בזכות זה לא התערבו בלשונו יסודות זרים, המתנגבים לסגנונו של כל כותב עברית, היודע גם שפות אחרות.

ביאליק היה משתתף עם חבריו בכל אסיפות החבריה, אך לא התעניין כמעט כלל בדברים שלא היתה להם חשיבות מיוחדת ולא הרבה בדברים. רק כשמצא הזדמנות, אגב השקלא־וטריא, לומר דבר־בדיחה, לא החמיץ אותה. להתלוצץ היה אוהב תמיד — ועשה זאת באמנות רבה. בקיאותו הגדולה בתנ"ך, באגדות חז"ל, בתלמוד ומדרשים ובספרי המחברים הקדמונים והיכולת להוציא מגנוי וזכרונו החזק במהירות כל מאמר וכל פסוק וכל מבטא הנחוצים לו, שימשו לו, לפעמים קרובות, לשיסוע דברי החברים באיזה חידוד, דבר שהיה מביא את החברים לידי צחוק ומצנן את ההתלהבות בשעה שדנו בענינים העומדים ברומו של עולם היהדות. בתחילה היו כועסים עליו בשל חילול קדושת האספות ורצינות הדיונים, אבל אחרי כן הורו גלו בליצנותו ולא היו מתרעמים עוד. סוף־סוף ביאליק הוא!... אבל לא תמיד היה חומד לו לצון, לפעמים, בשעת הדיון בשאלה חשובה, היה נופל ללבו זיק הצית בו אש להבה, ואז נגלה לעינינו ביאליק אחר — כהר געש, שמתוכו פורצת לבת־אש גדולה. הוא דיבר בהתרגשות ודבריו שטפו במהירות, בלי שום הפסק, והיו מביאים את החברים לידי התפעלות עצור מה. הוא הפליא את חבריו בברק רעיונות חדשים